

AZERBAIJAN ESKİ MEZAR TAŞLARINDA TÜRKÇE METİNLER

Yüksel SAYAN*

ÖZET

Azerbaycan eski mezar taşlarında 19. yüzyıla kadar dil olarak Arapça ve Farsça kullanılmıştır. Bu bağlamda; genellikle şiir ve edebi ifadelerin Farsça, ayet, hadis ve dua gibi dini içerikli metinlerin ise Arapça yazıldığı görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısına ait mezar taşlarında Türkçe metinli örneğe rastlanmakla birlikte, daha çok bu yüzyılın ikinci yarısında, genellikle manzum nitelikli Türkçe metinler yaygınlaşmaya başlar. Bir anlamda bu dönemden itibaren Türkçenin, giderek Farsçanın yerini aldığı söylenebilir. Ancak bu mezar taşlarında Arapçanın yerini koruduğu; dini içerikli metinlerin ve ölenin kimlik bilgilerinin yine Arapça olarak yazıldığı görülmektedir. Azerbaycan mezar taşlarında Türkçe kullanımı Sovyet dönemi öncesinde özellikle belli bölgelerde yoğunlaşır. Bu bağlamda çoğu 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına ait olan en eski örnekler, Gence, Kazah, Tovuz, Şeki, Gah, Şamahı, Mereze ve Bakü çevrelerindeki mezarlıklarda tespit edilmiştir. Bu eserlerin tümünde Türkçe metinler taş üzerine Arap harfleriyle kabartma veya oyma tekniğinde hakk edilmiştir. Rus döneminde harflerin değişmesinden sonra Kril harfli Türkçe metinler daha geniş bir alanda yaygınlaşır. Bunlar da çoğunlukla şiir tarzında edebi metinler olup, dini içerikli sözlerin yine Arap harfleriyle ve Arapça olarak yazıldığı görülür. Bu makalede, Azerbaycan eski mezar taşları konusunda yapılan araştırmalar çerçevesinde, taşlar üzerinde tespit edilebilen Türkçe metin örnekleri aktarılarak, bunlar hakkında bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Eski Mezar Taşları, Türkçe Metinler.

TURKISH TEXTS IN OLD GRAVESTONES OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

Arabic and Persian were used in Azerbaijani gravestones by the end of the 19th century. Poems and literary expressions were usually written in Persian and religious expressions like verses, the Messenger's words and prayers in Arabic. From the second half of the 19th century some Turkish texts, mostly poetic, start to appear in some graves. One may conclude, in a sense, that Turkish started to replace Persian in those days. However, religious expressions and information about identity of dead persons were still in Arabic. Use of Turkish in Azerbaijani gravestones in the pre-Soviet period intensifies in some regions. In this context, the oldest samples belonging to the end of the 19th and beginning of the 20th century were found in Genje, Kazah, Tovuz, Sheki, Mereze, Shamahy and Baku. In all of them, Turkish texts were written in Arabic alphabet. With the change of alphabet to Cyrillic, once Turkic texts in Cyrillic started to be popular. These are mostly literary texts in poetic form, and religious expressions were written in Arabic with Arabic letters. This essay contains an evaluation of Turkish texts found in old Azerbaijani gravestones.

Keywords: Azerbaijan, Old Gravestones, Turkish texts.

---

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı, elmek: yuksayan@hotmail.com

I. Giriş

Azerbaycan, Türk mezar kültürü ve eski mezar taşları bakımından büyük bir zenginliğe ve çeşitliliğe sahiptir¹. Ülkede İslâmi dönem yazılı mezar taşlarının en eski örneği, -kesin tarihi bilinmemekle birlikte- 9-10. yüzyıllara mal edilmektedir². Mevcut araştırmalara göre, kesin tarihi bilinen mezar taşları ise henüz 13. yüzyıldan daha geriye gitmemektedir³. Bununla birlikte ülkede kurganlardan ve balballardan başlayarak çok daha eskilere uzanan köklü bir mezar / mezar taşı kültürünün varlığı tartışmasızdır.

Bu konuda yapılan geniş kapsamlı bir araştırması sonucunda⁴ bölgedeki İslâmi dönem eski mezar taşı kitabelerinde 19. yüzyıla kadar dil olarak tamamen Arapça ve Farsçanın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlarda, genellikle şiir ve edebi ifadelerin Farsça; ayet, hadis ve dua gibi doğrudan dini içerikli metinlerle, ölenin kimlik bilgilerinin ise Arapça yazıldığı⁵ görülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mezar taşlarında Türkçe metinlerin Farsçanın yerini almaya başladığı; ancak dini nitelikli metinlerde yine Arapçaya bağlı kalındığı anlaşılmaktadır. Sovyet dönemi öncesinde, Türkçe kullanımının en eski örnekleri Şeki, Şamahı, Gence, Kazah, Tovuz ve Bakü çevresinde tespit edilmiştir. Bu eserlerin tümünde Türkçe metinler taş üzerine Arap harfleriyle kabartma veya oyma tekniğinde (hakk edilmiş) yazılmıştır. Sovyet idaresi döneminde harflerin değişmesi ile Kril harfli Türkçe metinlerin daha geniş bir alanda yaygınlaştığı görülür. Bunlar da edebi metinler tarzında olup, dini içerikli sözler ve ölenin kimlik bilgilerinin bu dönemde de yine Arap harfleriyle ve Arapça olarak yazılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır.

Bu makalede, Azerbaycan'da tespit edilebilen Türkçe metinlere sahip eski mezar taşlarındaki yazılardan örnekler aktararak, bunlar hakkında kısa bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz Azerbaycan eski mezar taşlarındaki Türkçe metinli örnekler bunlarla sınırlı değildir. Ancak geniş kapsamlı bir alan araştırması ile tespit edilebilen en ilginç metin örnekleri⁶ bu makalede sunulmuştur. Bazı şiir sözlerinin mezar taşlarında çok tekrar edildiği görülmektedir ki, mükerrer şekilde aynı Türkçe manzum metni (şiiri) tekrarlayan örneklerden sadece birine yer verilmiştir. Konunun, Türkçenin Azerbaycan eski mezar taşlarındaki metin örneklerine odaklanması bakımından, Türkçe metinler okunuşları ve parantez içinde sadeleştirilmiş şekilleriyle aktarılmaya çalışılmış⁷; buna karşılık sözü edilen mezar taşlarındaki Arapça metinlerin

¹ Azerbaycan mezar taşlarının form zenginliği ve tipolojisi hakkında bkz.: Yüksel Sayan, "Azerbaycan'ın Tarihi Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı -Bildirler-** (Editörler: F. Türkmen – G. Gülsevin), Ankara, 2007, C.IV, s.1827-1839; Yüksel Sayan, "A Research on The Old Tombstones of Azerbaijan: 2006-2007 Studies", **The International Archaeology and Ethnology of Caucasus Conference**, (10-13 Eylül 2008, Şemkir), Bakü, 2009, s. 288-295; Rasim Efendi, **Kamennaya Plastika Azerbaydçana**, Moskva, 1986.

² M. S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydçana**, I, Bakü, 1991, 37.

³ Kesin tarihi bilinen en eski mezar taşı örneği, Bakü Tarih Müzesi'nde teşhir edilen Mingeçevir'den getirilmiş bir mezar sandukası olup, üzerindeki Arapça kitabesine göre h.684/m.1285-86 tarihlidir (M.S. Neymat, **age.**, s.46). Dış yüzlerinde, Kur'an'dan Ayet'el Kürsi ile figürlü tasvirler ve av sahnesi bulunan mezar taşında isim kaydedilmediğinden kime ait olduğu bilinmemektedir.

⁴ Yürütücüsü olduğumuz 106K076 Nolu TÜBİTAK Projesi kapsamında yapılan bu çalışmalar 2006-2009 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Projede görev alan ekip arkadaşlarıma ve özellikle kitabeleri okuyan Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na içtenlikle teşekkür ederim.

⁵ Azerbaycan mezar taşlarının Arapça ve Farsça kitabeleri için bkz.: M. S. Neymatova, **Memorialne pamyatniki Azerbaydçana**, Bakü, 1981; M. S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydçana**, I, Bakü, 1991; Meşhedihanım Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydçana**, II, III, Bakü, 2001; M. S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydçana**, IV, Bakü, 2008.

⁶ Araştırma kapsamında Azerbaycan'ın halen işgal altında bulunan Karabağ bölgesi dışında bugünkü ülkenin bütün bölgeleri taranmış ve bu makalenin konusunu teşkil eden Türkçe metinli mezar taşları o şekilde tespit edilmiştir.

⁷ Bu yazıda; Azerbaycan mezar taşlarındaki manzum sözler, kafiye düzeni dikkate alınarak şiir şeklinde yazılmış ve bir fikir vermek amacıyla günümüz Türkçesine aktarılmaya çalışılmıştır. Edebiyat alanında özel bir uzmanlık gerektiren söz konusu sadeleştirmeler burada edebi olma iddiası taşımamaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

transkripsiyonları ve tercümelemleri (araştırma kapsamında deşifre edilip belgelendirilmesine rağmen) burada kaydedilmemiştir. Ayrıca başka bir yazının konusu olması gereken eserlerin form ve süsleme özelliklerine ilişkin de bu makalede ayrıntıya girilmemiştir.

II. Azerbaycan'ın Eski Mezar Taşlarından Türkçe Metin Örnekleri

Yapılan araştırmada, Azerbaycan'da Türkçe kitabeli en eski örnek Şeki'de tespit edilmiştir. Şeki şehir merkezinde, Eski Cuma Mescidi olarak da bilinen Han Mescidi'nin yanında, sadece hanedan mensuplarının defnedildiği anlaşılan bir hazirede bulunan çok sayıda mezar taşından⁸ birinin kitabesi Türkçedir. H.1233/m.1817-18 yılında vefat etmiş olan Hacı Aka Bey'in kızı Zeyneb Hanım'a ait bu mezar taşının (Resim 1), üç satır halinde, kartuşlar içine alınmış kitabesi şu şekilde okunmaktadır:

Hacı Aka Bey'in
Kızı Zeyneb Hanım'ın
Rûhî için Fâtîha
1233

Resim 1. Şeki, Hacı Aka Bey'in Kızı Zeyneb Hanım'ın mezar taşı

Gah'a bağlı İlisu Cuma Mescidi'nin haziresinde de Türkçe metinli mezar taşları bulunmaktadır. Bunların en iyi örneklerinden biri 15 Şubat 1884 (h.1301 yılının Rabiissâni ayının

⁸ Şeki Han Mescidi Haziresindeki mezar taşlarıyla ayrıntılı bilgi için bkz.: Turan Gökçe, "Şeki Hanlığının Suskun Tanıkları: Şeki Han Mescidi Haziresi Mezar Kitabeleri", **Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan**, İzmir, 2008, 173-199; M.S. Neymat, **Korpus Epigrafiçeskikh Pamyatnikov Azerbaycana**, II, Baku, 2001, s.173-199.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

onsekizinci günü) tarihinde vefat eden Abdüssamed Bey'in oğlu Emir Beşir Bey'in mezar taşında görülmektedir (Resim 2). Taşın ortasındaki Arapça dua ve ölenin kimlik bilgilerinden başka, kenarlarında kartuşlar içerisine hakk edilmiş Türkçe şu manzum sözler okunmaktadır:

*Rahm eyle bu dil-haste-i nâçâre ilâhî
Zahm diline senden olur çâre ilâhî
Her-çând maâsî ile geldiye bu cîvan
Affinla nazar kıl bu günâhkâre ilâhî
Bakma yüzünün karasına rûz-i cezâda
İsyânı ile eyleme âvâre ilâhî*

*Çok geçmedi dünyâda ânın ömrü azîzî
Hasret koydu ma'sumları dîdâre ilâhî
Hilmây edib bağırî yânik ciğeri büryân
Kardâşını mülhak eyleme nâre ilâhî*

(Ey Allahım! Bu çaresiz gönüle merhamet eyle / Bu yaralı gönle ancak sen çare olabilirsin / Her ne kadar o birçok günahla geldiye de / Bu günahkâr kuluna affinla nazar kıl / Kıyamet günü (mahşerde) yüzünün karasına (günahın çokluğuna) bakma / Günahıyla onu kendi başına bırakma.

Onun dünyadaki kıymetli ömrü çok uzun sürmedi / Masum yüzleri hasrette bıraktı ey Allahım! / Yanık bağırını yakıp kül etti / Bu kulunu cehennem ateşine katma Allahım!)

Resim 2. Gah, İlisu, Abdüssamed Bey'in oğlu Beşir Bey'in mezar taşı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

Yine Gah'ın Gahbaş Köyü Mezarlığı'nda, Hasan Han için h.1303/m.1886 yılında eşi tarafından yaptırılan türbesindeki aynı tarihli mezar taşında (Resim 3), Arapça kitabenin yanı sıra; orta bölüm ile şemse motifi arasındaki boşluklarda, celi ta'lik yazı türüyle hakk edilmiş Türkçe şu beyit yer almaktadır:

*Mezârına açılsun bâb-ı rahmet
Nasîb olsun bunâ firdevs-i cennet*

(Mezarına rahmet kapısı açılsın / Ona Firdevs cenneti nasip olsun)

Resim 3. Gah, Gahbaş Köyü Mezarlığı, Hasan Han'ın türbe içindeki mezar kitabesi

Gence şehir merkezinde bulunan ve halen gömü yapılan eski mezarlıkta, çoğunlukla 19-20. yüzyıllara ait çok sayıda eski mezar taşı mevcuttur. Burada genellikle küçük bir anıt şeklinde tasarlanan baş şahidelerinin mezara bakan yüzlerine açılan nişlerine yerleştirilmiş mermerden mezar taşları yer almaktadır. Bunların üzerinde ölen kişiyi resmettiği anlaşılabilir, boyanmış halde renkli figürler ve çeşitli kullanım eşyaları özellikle dikkati çekmektedir. Bu mezar taşlarında da bir kısmı Türkçe şiirler içeren metinler görülmektedir.

Gence Attarlar Mahallesi sakinlerden, 20 Mart 1899 (h.1316 yılının 8 Zilkade ayı) tarihinde vefat eden Ma'sum oğlu İsmail'e ait mezar taşı bunlara bir örnektir (Resim 4). Taşta; Arapça ölenin kimlik bilgileri ile „Ehl-i Beyt“ ve „On İki İmam“ın isimleri yanında, celi tâ'lik hatlı Türkçe şu manzum sözler okunmaktadır:

Turkish Studies

Resim 4. Gence Mezarlığı, Ma'sum oğlu İsmail'in mezar taşı

*Azîzim uyma çok mülk-i cihâne
Ki dâim bi- karâr olmaz zamâne
Ne mülk-i yâlanın var i'tibârı
Ne yamûb (?) kimse ömr-i câvidâne
Olur tedbîr her bir işde mümkin
Ki yok çâre kazây-ı nâgehâne*

(Azizim dünya mülkünün çokluğuna aldanma / Çünkü her anı aynı değildir zamanın / Yalan mülkün ne itibarı var/ Ne de sonsuz bir ömre sahip insan / Her işte olur bir tedbir/ Fakat çare yok ansızın gelen ölüme.)

Kimlik bilgilerinden Bâlâ Bağban Mahallesi sakinlerinden, h.1317/m.1899 yılında vefat eden Mehdi oğlu Necef'e ait olduğu anlaşılan, aynı mezarlıktaki başka bir mezar taşında (Resim 5); Kimlik bilgileri Arapça verilmesine karşılık, elinde çiçek tutan kişi (ölenin) tasvirinin yan kısımlarında, celi tâ'lik hatlı Türkçe şu manzum sözler okunmaktadır:

*Hani İskender ve mülk-i Süleymân
Ki kâlmub hiç birinden nişân
Cihânun i'tibâri yok ezelden
Niçün gaflet dutup ehl-i cihân
Hüdâvendâ bi-hakkı Şâh-ı merdân
Bağışlasın Necef-i nev-civân*

(Hani nerde İskender ve Süleyman'ın mülkü / Hiç birinin izi kalmamıştır / Ezelden beri dünyanın itibarı yoktur / Öyleyse dünya ehlini niçin gaflet sarmaktadır / Allah, Şahmerdan (Hz. Ali) hakkı için / Bu delikanlı Necef'i bağışlasın!"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

Resim 5. Gence Mezarlığı, Mehdi oğlu Necef'in mezar taşı

Gence Mezarlığı'ndan Türkçe metinli başka bir örnek, 11 Eylül 1908 (h.1326 yılının 15 Şaban günü) tarihinde vefat eden Muhammed Kırıklı'nun oğlu Asker'e aittir. Mezar taşının silmelerle ayrılmış orta yüzeyindeki simetrik iki kuş figürünün üstünden başlayıp iç bordürde devam eden yazıda „Ehl-i Beyt“ isimleri ile ölenin kimlik bilgilerini içeren altı satırlık Arapça yazı mevcuttur (Resim 6). Bunun dış bordürlerinde ise celi tâ'lik hatlı Türkçe şu manzum metin yer almaktadır:

*Ey felek gönlümde kaldı hasretim zâr ağlaram
Bu hazân vaktinde bülbüller kimi hâr ağlaram
Almadım dünyada kâmun bir ceh-i işret görmedim
Mevtim yok kabirde bî-yâr-ı dildâr ağlaram
Kâş atâ anâ bâcı kârdaş ammu oğlu bibî oğlu
Hâla oğlu sizlerle eyler doh-ı müdâm
Ne refik-ı âşinâ yoh hemîşe ağlaram*

(Ey felek! Gönlümde hasretim kaldı, çaresizce ağlarım / Bu sonbahar vaktinde bülbüller gibi yanık yanık ağlarım / Dünyadan kâm almadım, bir makam ve izzet görmedim / Kabirde ölümüm yok, dostsuz, sevgilisiz ağlarım / Keşke babam, anam, bacım, kardaşım, amca oğlu, teyze oğlu / Hala oğlu sizinle birlikte olaydım / Hiç tanıdığım bir dostum yok hep ağlarım.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Resim 6. Gence Mezarlığı, Muhammed Kırıklı oğlu Asker'in mezar taşı

Kitabesinden Gence Sofulu Mahallesi'nde ikâmet eden ve 23 Haziran 1912 (7 Recep 1330)'de ölen Rahim kızı Sitâre isimli bir hanıma ait olduğu tespit edilen Gence Mezarlığı'ndaki diğer bir mezar taşının (Resim 7) dış bordüründe de silmelerle oluşturulmuş kartuşlar halinde celif tâ'lik yazı türüyle hakk edilmiş aşağıdaki Türkçe manzum dizeler yer almaktadır:

*Koyub meni bu kara toprak içre isteyenim
Ne bir kapımı açan var ne bir gelüb gidenim
Hezâr la'net ola rüzgâr-i girdişine
Ne güne-gur çeküb âgûşa hâk gülbedenim
Zemâne gülşenini tâze seyr eylerdenim
İlişdi hâr cefâya ...*

(Beni bu kara toprağa koydular / Ne kapımı açan var ne de gelip gidenim / Döner zamana (feleğe) binlerce lanet olsun / Mezarı ne zamana kadar bağrıma, gül bedenime çekip / Zamanın gül bahçesini yeni seyredenim (seyredeceğim) / Ayrılığa kan ilişti...)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

Resim 7. Gence Mezarlığı, Rahim kızı Sitâre'nin mezar taşı

Yine Gence Mezarlığı'nda bulunan ve 24 Ocak 1913 (h. 1331 yılının Safer ayının 16'sı) tarihinde vefat eden Kırıklı Mahallesi sakinlerinden Ali oğlu Kahraman'ın mezar taşında da (Resim 8) celî tâ'lik hatla hakk edilmiş Türkçe şu beyit okunmaktadır:

Koymadı çarh-ı felek tâ ki yetem kâme menî

Sâldı sayyâd-ı ecel murg-ı sıfat-ı dâme menî

(Çark-ı felek (bahtım) beni dünyadan kâm almaya bırakmadı / Ecel avcısı, kuş gibi benim bahtıma saldırdı.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Resim 8. Gence Mezarlığı, Ali'nin oğlu Kahraman'ın mezar taşı

Gence Mezarlığı'nda, kimlik bilgilerinden Dört Yol Mahallesi sakinlerinden, 5 Mart 1928 (12 Ramazan 1346) tarihinde 35 yaşında iken vefat eden Abbas oğlu Meşhedî Abbas'a ait olduğu anlaşılan diğer bir mezar taşının (Resim 9) alt bölümünde de ikişer mısralık üç satır halinde, oyma tekniğinde, celî tâ'lik hattıyla hakk edilmiş Türkçe şu şiir okunmaktadır:

*Riyâz-ı cennet-ârâ Mustafa cemâline
Nüssâr-ı gevher-i yâkut âbdâr oldu
Bahâr eyyâmı Yâ Rab gülşen-i ömrüm hazân oldu
Yetim evlâdımın kârî felek âh-ı figân oldu.
Dedim toy eylerim evlâdıma kâm dilim alâlam
Bu hasret kaldı gönlümde işim âh-ı cihân oldu
Onlardan hasret ile ayrılıp çok hasretim kaldı
Gözümde göz yaşım dâim yüzüme revân oldu*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

Resim 9. Gence Mezarlığı, Abbas oğlu Meşhedî Abbas'ın mezarı taşı

(Cennet bahçelerinin süsü olan Mustafa'nın yüzünden / Yakut cevherinin tanecikleri parıldadı / Ey Rab! Ömür bahçem bahar günlerinde sararıp soldu / Felek (bahtım) yetim çocuklarımın işini darmadağın etti / Evladıma düğün yapıp dünyadan zevk alayım dedim / Bu gönlümde hasret kaldı işlerim bozuldu / Onlardan ayrı kalma acısı ve hasreti / Gözümde göz yaşım, yüzüme akarsu oldu.)

Mezar taşında ayrıca madalyonun alt köşelerine yazılmış “Yâdigâr-ı Ahmed Abbasoğlu” ifadesinden, mezarı yapan / yaptıranın, ölenin kardeşi veya oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Resim 10. Tovuz, Yukarı Öksüzlü Mezarlığı, Rüstem'in koç şekilli mezar taşı

Tovuz yakınlarında Yukarı Öksüzlü Köyü Mezarlığı'nda bulunan ve h.1327/m.1909-10 yılında genç yaşta vefat eden Rüstem'e ait olduğu belirlenen koç şekilli mezar taşında, oyma tekniğinde ta'lik yazı türüyle hakk edilmiş Türkçe sözler görülür. Harfleri önemli ölçüde silinmiş haldeki kitabede ölen kişinin kimlik bilgileri Arapça; diğer ifadeler Türkçe manzum sözler şeklindedir (Resim 10-11). Okunabildiği kadarıyla bu yazıları şu şekilde kaydedebiliriz:

*Ey gelenler kabrim üstüne
Nev-civânım bir duâ
Nev civânım ...cihândan ...
Ömrün bulmadı ...
Rüzgârım pâre oldu ...
...düşdüm gelmeden men kendim
1327*

Resim 11. Tovuz, Yukarı Öksüzlü Mezarlığı, Rüstem'in Mezar Taşı, sol yanı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

Kazah'ta Hüseyin Veli Köyü Mezarlığı'nda çoğu kahverengi tüf taşından yapılmış, sadece baş taşından (şâhîde) ibaret, genelde 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyılın başlarına ait olduğu tespit edilen eski mezar taşlarından bir kısmının üzerindeki Arap harfli yazılar Türkçedir.

Bu mezarlıkta bulunan ve kitabesine göre h.1294/m.1877-8 yılında genç yaşta vefat eden Haneklü Hüseyin Ağa'nın oğlu Necef Bey'e ait mezar taşında (Resim 12), Arapça yazılmış dini metinlerin yanı sıra, dört mısralık Türkçe şu manzum sözler dikkati çeker:

*Bir civân-ı âlî-i şâni nâ- murâdınıdır bu taş
Koymadı kâm almağa ömrü felek kıldı tırâş
Çarhdan bahtım dönüb hâk ile yeksân olmuşum
Ey gelenler kabrim üste nev-civânım bir dua*

(Bu taş, dünya muradına eremeyen şanlı bir delikanlıdır / Felek onu, lezzet almaya fırsat bırakmadan alıp gitti / Feleğin çarkında bahtım dönüp, yerle bir (perişan) olmuşum / Ey kabrime gelenler bu delikanlıya bir dua edin!)

Resim 12. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Haneklü Hüseyin Ağa'nın oğlu Necef Bey'in mezar taşı

Aynı mezarlıkta, kimlik bilgilerinden h.1337/m.1918-9 yılında vefat eden Meşhedî Molla Rüstem'in kızı Hanife'ye ait olduğu anlaşılan başka bir mezar taşında da (Resim 13), Arapça ifadelerin yanı sıra Türkçe şu dördlük yer almaktadır:

*Bu melek-i manzar-ı kamer tuluatlı bir insandır
Gör cefâsın rüzgarın hâk ile yeksândır.
Kıl şefâat bu mezâra çün Rahîm'sin Yâ Rahîm
Ol-zemân ki rûz-i mahşerde cezâ meydânıdır.*

Turkish Studies

(Bu, ay görünüşlü melek huylu bir insandır / Rüzgârın (dünya hayatının) zorluklarını görüp yerle bir olmuştur / Bu mezara şefaak kıl; çünkü Rahim'sin, ey Rahim / O zaman ki, mahşer günü hesap meydanıdır.)

Resim 13. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Molla Rüstem'in kızı Hanife'nin mezar taşı

Yine Hüseyin Veli Mezarlığı'nda bulunan Türkçe metinli başka bir örnek, h.1295/m.1878-9 yılında henüz delikanlı iken vefat eden Kerbelâyi Muhammed oğlu Ağa Şükür'e aittir. Mezar taşındaki manzum dörtlük şu şekilde okunmaktadır:

Nev- civân gittim fenâdan

Bulmadım zevk-i sefâ

Ey gelenler kabrim üste

Nev-civânım bir duâ

(Genç yaşta geçici dünyadan gittim / Orada zevk ve mutluluk bulamadım / Ey kabrimi ziyarete gelenler / Bu gence bir dua lütfedin.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Resim 14. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Muhammed oğlu Ağa Şükür'ün mezar taşı

Mezarlıktaki Türkçe metinli diğer bir örnek, h.1293/m.1876 yılında vefat eden Yolcu oğlu Hacı Molla Abdurrahim'e ait mezar taşıdır (Resim 15). Taşın kenar bordürlerindeki kitabeler Arap harfli Türkçe olup, manzum metin şu şekilde okunmaktadır:

*Bu mezarın sâhibi dâim ömrü saîd olsun
Girüb cennet otakına cehennemden baîd olsun
Mezârına açılsun bâb-ı rahmet
Nasîb eyle ona Yâ Rabbi cennet.*

(Bu mezar sahibinin ömrü daima bahtlı olsun / Cennet otağına girip, cehennemden uzak olsun / Mezarına rahmet kapısı açılsın / Ey Rab ona cenneti nasip et!)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

Resim 15. Kazah, Hüseyin Veli Mezarlığı, Yolcu oğlu Hacı Molla Abdurrahim'in mezar taşı

Resim 16. Şamahı, Acidere, Osmanlı Şehidi, mezar anıtı

Şamahı yakınlarında, 1918 yılında Kafkas bölgesinde Rus ve Ermenilere karşı savaşırken şehit düşen, ancak ismi tespit edilemeyen bir Osmanlı subayına ait mezar taşında da Türkçe manzum bir dörtlük mevcuttur. Bugün Bakü – Şamahı yolunda, Acidere denilen bir derenin kıyısında, küçük yığma bir tepeciğin üzerinde bulunan mezar, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Türk Büyükelçiliği'nin girişimleri ile anıta dönüştürülmüş (Resim 16); yakınında da bir

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

şehitlik tesis edilmiştir. Sanduka şeklindeki mezar taşındaki yazılar Arapça ve Türkçedir. (Resim 17-18). Taşın kuzey ve güney yan yüzlerindeki Türkçe şiir şu şekilde okunmaktadır:

*Bir Türk oğlu kahramânındır bu mezâr
Gör nice yer ile yeksân eyleyübdür Hâk-zâr
Kafkâz İslâmı yolunda eyleyib zinhâr cânın
Arsa-i harb içre bir aslânındır bu mezâr*

(Bir Türk oğlu kahramanıdır bu mezar / Gör nasıl (düşmanı) yerle bir (perişan) etmiştir / Kafkas İslâmı yolunda canını feda eden / Harp meydanında bir aslanındır bu mezar)

Resim 17. Şamahı, Acıdere, Osmanlı Şehidi, mezar sandukası, kuzey yan yüzü

Resim 18. Şamahı, Acıdere, Osmanlı Şehidi, mezar sandukası, güney yan yüzü

Bakü - Şamahı yolunda, Gobustan'a bağlı Mereze Mezarlığı'nda da geç dönemden (20. yüzyıl) Türkçe metinli mezar taşları bulunmaktadır.

Bu mezarlıkta yer alan ve h.1359/m. 1940 yılında vefat eden Şirin oğlu Ağa Yusuf Bey'in mezar sandukasının (Resim 19) dış yüzlerinde şu iki dörtlük okunmaktadır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

*Kan ağla gözüm ol şehî huban gitti
Daldı hicrân oduna ol mehî tâbân gitti Ya Allah
Saldı bu der-i gama eyledi muhtâc meni
Yahdı gönliüm evini eyledi virân gitti.*

*Meni kal mağfiret ya Rabbi Yezdân
Bi- hakkı arş-ı azim-i nûr-ı Kur'an
Gelip geçende olan ehl-i iman
Ede ervâhım fâtiha ol ihsân
(Ey gözüm kan ağla, çünkü iyilerin şahu rahmete gitti /Ayrılık ateşine saldı, parlak ay gitti /
Bu evi kedere terk edip beni muhtaç eyledi / Gönliümü yakıp evini viran eyledi gitti.
Ey Allahım beni bağışla! / Kur'an'ın nuru ve arş-ı A'zam hakkı hürmetine / Ey iman ehli
gelip geçtiğinde / Ruhum için bir Fâtiha ihsan eyle!)*

Resim 19. Mereze, Diri Baba Mezarlığı, Şirin Bey'in oğlu Ağa Yusuf'un Mezar taşı

Mezarlıktaki diğer bazı mezar taşlarında da bu şiirin tekrarlandığı görülmektedir. Şamahı Yedi Kümbez Mezarlığı'nda rastlanan Türkçe metinli mezar taşlarında da aynı şiirden dizelerin yazıldığı tespit edilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011*

Bakü, Sangaçal yakınlarında bulunan Sofi Hamid Mezarlığı'nda da 20. yüzyıla ait Türkçe metinli mezar taşlarına rastlanmaktadır. Bunlarda da çoğunlukla yukarıdaki şiirin tekrarlandığı dikkati çekmektedir.

1960'lıardan sonra Azerbaycan mezar taşlarında Kril harfli Türkçe metinler yaygınlaşmıştır. Bunlar da yine dünyanın faniliği, ölümün acılığı, genç ölümü, kötü talih, kabir ve ebedi alemle ilgili şiir tarzındaki metinlerden oluşmaktadır. Türkçe metinlerin yanında dini içerikli sözler ve kimlik bilgileri yine (çoğunlukla) Arapça olarak yazılmıştır. Bu bakımdan, Sofu Hamid Mezarlığı'ndaki geç dönem mezar taşları hem görünüş hem de üzerlerindeki Türkçe manzum metinleri ile oldukça ilginçtir. 1980'de ölen Dosatliyev Sultan Murad'ın mezar taşındaki (Resim 20) Türkçe şu manzum sözler buna örnek olarak verilebilir:

Ey insan ebedi evindir mezar
Atanda ananda bu torpaktadır
Birbirin gül diye satan bazarda
Alanda satanda bu torpaktadır

Resim 20. Bakü çevresinde Sofu Hamid Mezarlığı'ndaki Dosatliyev Sultan Murad'ın mezar taşı

III. Değerlendirme ve Sonuç

Azerbaycan mezar taşlarında görülen en eski Türkçe metinlerin ülkenin kuzey bölümünde Gence, Şamahı, Kazah, Gah ve Bakü çevrelerinde yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Buna karşılık ülkenin Ali Bayramlı, Masallı, Lerik, Lenkeran, Astara gibi güney bölgesinde Türkçe yazılı mezar taşına rastlanmamıştır.

Sovyet dönemi öncesinde, mezar taşlarındaki Türkçe yazılar; taş üzerine Arap harfleriyle, kabartma veya oyma tekniğinde ve çoğu tâ'lik hatlı olarak hakk edilmiştir. Sovyet döneminde ise Türkçe metinlerin Kril harfli olduğu görülmüştür.

Daha önce de kaydettiğimiz gibi Azerbaycan'da İslâmi dönem yazılı mezar taşlarının 9-10. yüzyıllara kadar giden bir geçmişi vardır⁹. Ancak, 19. yüzyıla kadar mezar taşlarındaki yazıların

⁹ M. S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaycana*, I, Baku, 1991, s.46.

hemen hemen tamamıyla Arapça ve Farsça metinlerden oluştuğu görülmektedir. Bu bağlamda, tespit edilebilen Türkçe metinli en eski örnek h.1233/m.1817-18 tarihlidir (Resim 1). Bu mezar taşında Türkçe dışında başka yazı yoktur. Diğer örneklerdeki yazılar ise sadece Türkçe'dir. Başka bir deyişle, taşların merkezinde yer alan dini metinler ve ölenin kimlik bilgileri Arapça; çoğunlukla kenarlarındaki metinler ise Türkçedir. Bunlar; ölümü, ayrılığı, ölüm karşısındaki çaresizliği, genç yaşta ölümün acısını, dünyanın faniliğini, ölüm ötesi yaşamı ve ziyaretçilerden dua isteğini dile getiren ibretli şiirler şeklindedir. Halk dilinin Türkçe olduğu düşünüldüğünde bu yazıların, okunulduğunda anlaşılması; böylece ibret alınması ve ölene dua edilmesi gibi maksatlarla yazılmış olduğu kanısına varılmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Azerbaycan mezar taşlarında Türkçe kullanımının yaygınlaşmaya başlaması, bu dönemde gelişen milliyetçilik akımlarının Kafkaslar'daki bir yansıması olabilir. O dönemde sık sık tekrarlanan Rus işgalleri, buna karşılık deyim yerindeyse halkın ölüm - kalım mücadelesi ve içte yaşanan Ermeni isyanlarının da bölgedeki milliyetçiliğin gelişmesinde ve dolayısıyla Türkçenin mezar taşlarında yer almasında etkili olduğu düşünülmektedir. Mezar taşları üzerinde görülen atlı süvariler, tüfek, kılıç ve kale gibi savaş ve savunma araçlarının tasvirleri ile insanların genç yaşta ölümlerini ifade eden sözler de toplumun o dönemde içinde bulunduğu zor koşulları ve böyle bir mücadelenin ipuçlarını vermektedir.

Azerbaycan eski mezar taşlarındaki Türkçe metinler, dil özellikleri bakımından genel anlamda Osmanlıcaya benzemektedir. Hatta, yer yer Farsça sözcüklerin çokluğu dikkati çekse de kimi manzum sözlerin aynı dönemin Osmanlı edebi metinlerine ve Anadolu'daki bazı Osmanlı mezar taşlarındaki yazılara kıyasla daha kolay anlaşılabilir, sade bir halk diliyle yazıldığı da söylenebilir.

Sovyet dönemindeki Kril harfli Türkçe metinlerin de yalın bir Azeri Lehçesi ile yazıldıkları tespit edilmektedir.

Azerbaycan mezar taşlarındaki Türkçe metinler; edebi içerikleri yanında, en azından 19. ve 20. yüzyıllarda o çevrelerde Türkçenin kullanılış şeklini göstermesi açısından da önemlidir. Bu da söz konusu eserlerin; Türk tarihi, kültürü, sanatı ve halk bilimi açısından taşıdıkları değer yanında, Türkçe dil ve edebiyat kaynağı olarak da önemli birer belge olduklarını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

EFENDİ Rasim, **Kamennaya Plastika Azerbaydçana**, Moskva, 1986.

GÖKÇE Turan, “Şeki Hanlığının Suskun Tanıkları: Şeki Han Mescidi Haziresi Mezar Kitabeleri”, **Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan**, İzmir, 2008, 173-199.

NEYMATOVA M. S., **Memorialnıe pamyatniki Azerbaydçana**, Baku, 1981.

NEYMAT M. S., **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydçana**, I, Baku, 1991.

NEYMAT Meşhedihanım, **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydçana**, II, III, Baku, 2001.

NEYMAT M. S., **Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydçana**, IV, Baku, 2008.

SAYAN Yüksel, “Azerbaycan'ın Tarihi Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı -Bildirler-** (Editörler: F. Türkmen – G. Gülsevin), Ankara, 2007, C.IV, s.1827-1839.

SAYAN Yüksel, “A Research on The Old Tombstones of Azerbaijan: 2006-2007 Studies”, **The International Archaeology and Ethnology of Caucasus Conferance**, (10-13 Eylül 2008, Şemkir), Baku, 2009, s. 288-295.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011